

ΟΙ ΕΚ ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΙ

Νομίζω ότι όλοι μας έπρεπε να αποδίδουμε περισσότερη σημασία, εις τὸ παρελθόν τῶν οἰκογενειῶν μας καὶ νὰ προσπαθῶμε νὰ συγκεντρώσωμε διὰ γνωρίζομε, εἴτε ἀπὸ ἀφηγήσεις τῶν γονέων καὶ πάππων μας, εἴτε ἀπὸ γράμματα, ἡμερολόγια καὶ ἔγγραφα πού κάπου - κάπου ἔχουν διασωθῆ ὡς ἐκ θαύματος, εἴτε ἀπὸ ἀρχεῖα καὶ βιβλία. Αὐτὸ ὄχι διὰ νὰ δοξασθοῦν τὰ ὄνοματὰ τῶν οἰκογενειῶν μας, ἀλλὰ ἐπειδὴ δυστυχῶς εἰς τὸν τόπο μας ἔχομε τὴν μανία νὰ καταστρέφωμε ἢ ν' ἀγνοοῦμε θεληματικὰ καὶ νὰ περιφρονοῦμε κάθε παράδοση, θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι ἀπὸ τὴν περισυλλογὴ αὐτὴ κάποιος μελλοντικὸς Ἕλληνας, κάποιον νέον Ἑλληνίδα θὰ ἀντλήσῃ ὑπερηφάνεια διὰ τὴν πατρίδα μας διὰ τὰς παραδόσεις μας, θὰ αἰσθανθῆ ὅτι δὲν βρίσκεται στὴν ζωὴ τυχαίως καὶ χωρὶς ὑποχρεώσεις, ἀλλὰ ὡς κρίκοι μιᾶς μακρᾶς σειρᾶς ἀνθρώπων καλῶν, πού ὑπηρετήσαν κατὰ τὴ δύναμη τοῦς τὸν τόπο τοῦς, πού ἐτίμησαν τὸ ὄνομά τοῦς, καὶ ὅτι ὁ καθένας μας ἔχει τὴν ἱερὰν ὑποχρέωσιν νὰ εἶναι, νὰ γίνῃ ἀντάξιος, ἀληθινὰ ἀντάξιος, τῶν καλῶν προγόνων τοῦ.

Δὲν ὠφελεῖ πότε - πότε νὰ ἐνθυμούμεθα τίς γενεές πού πέρασαν καὶ ἔσβησαν, δὲν ὠφελεῖ ὅποτε μᾶς συμφέρει νὰ «μεταχειριζόμεθα» ὡς λάβαρο τὸν Παρθενῶνα, τὸν Ὅμηρο, τὸν Λεωνίδα καὶ τοὺς Τριακοσίους τοῦ καὶ τίς ἄλλες ἀμάραντες δάφνες μας. Πρέπει καὶ συνεχῶς νὰ προσθέτωμε νέες, νὰ τίς ἀνανεώσωμε, γιατί ἀλλιῶς θὰ σκεπασθοῦν σιγά - σιγά ἀπὸ σκόνες καὶ ἀράχνες, θὰ σκοτεινιάσουν, θὰ τριφθοῦν, θὰ χαθοῦν . . . Πρέπει βέβαια ὁ ἄνθρωπος νὰ ζῆ σκεπτόμενος τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, ἀλλὰ νὰ μὴ λησμονῆ καὶ τὸ παρελθόν.

Κάθε δένδρο πού προσπαθεῖ ν' ἀνοίξῃ ὄλο καὶ πιὸ διάπλατα τὰ κλαριά τοῦ, νὰ σηκώσῃ ὄλο καὶ πιὸ ψηλὰ στὸν οὐρανὸ τὴν κορυφή τοῦ, ἀντλεῖ τὴν δύναμή τοῦ ἀπὸ τίς ρίζες τοῦ, ἀπὸ τὸ πάτριον ἔδαφος. Ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος: Τὸ πάτριον ἔδαφος τοῦ καθενός μας εἶναι ἡ πατρίδα, ἡ οἰκογένεια, τὸ παρελθόν.

Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ θ' ἀντλήσωμε νέα πάντα δύναμη, νέα ὄθηση γιὰ λαμπρότερο μέλλον . . .

Ὅλο τὸ Μελένικο εἶναι γεμάτο ἱστορία, κάθε πέτρα τοῦ

μιλεί για τὸ παρελθόν. Ἐχει πολλές οικογένειες διὰ τίς ὁποῖες μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπερήφανο, καὶ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ οἰκογένεια Χρήστου Μάννου.

Ὁ Χρήστος Μάννου εἶναι ὁ πρῶτος τοῦ ὁποῦ ἔχομε ἀκριβῆ βιογραφικὰ στοιχεῖα. Τὰ πρὶν εἶναι ἐπίσης γνωστά, ἀλλ' ὄχι ἐξηκριβωμένα. Ὁ θρῦλος καὶ ἡ παράδοσις τῆς οἰκογενείας, χιλιοειπωμένη ἀπὸ παπποῦ σὲ ἔγγονό, ἀπὸ πατέρα σὲ γιό, μᾶς μιλάει γιὰ βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες καὶ φράγκους ρηγάδες, σταυροφορίες καὶ ἐκστρατεῖες, πολιορκίες καὶ μάχες, κάστρα καὶ πύργους, λάβαρα καὶ σημαῖες, οἰκόσημα καὶ πανοπλίες. Μᾶς λέει ὅτι ὄλα αὐτὰ ἔσβησαν μιὰ μέρα πικρὴ μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Τούρκου κατακτητοῦ καὶ ὅτι στὰ 1600 δὲν εἶχε ἀπομείνει στὴν οἰκογένεια Μάννου παρά ἓνα σπίτι ποῦ ἔμοιαζε σὰν φρούριο, μιὰ οἰκογενειακὴ ἐκκλησοῦλα δίπλα στὴ Μονὴ Ροζινοῦ, λίγα στρέμματα γῆς καὶ ἡ ἀνάμνησις τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος.

Ἀπὸ ἓναν κώδικα τῆς Μονῆς Ἰβήρων μαθαίνομε ὅτι ἓνας Μάννος ἦταν λογοθέτης τὸ 1611—δὲν μᾶς λέει ὅμως ποιᾶς ἐκκλησίας.

Ὁ πάππος καὶ ὁ πατέρας τοῦ Χρήστου Μάννου—ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἀναστάσιος—Ἐμμανουὴλ καὶ οἱ ἀείμνηστοι, καθὼς τοὺς ὀνομάζει ἓνα ἔγγραφο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Βιέννης, πρόγονοι ποῦ ἦσαν Σικελοπροβηγκιανικῆς καταγωγῆς—ἔζησαν στὸ Μελένικο, ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Χρήστος γεννήθηκε τὸ 1737 στὴν Κατράνιτσα τῆς Μακεδονίας, ὁ γιός του Ἀναστάσιος γεννιέται τὸ 1775 στὴ Νιάουσα καὶ ὕστερα, ἔξαφνα, τοὺς βρίσκομε μαζί μὲ τοὺς Σίνα, ποῦ ἔχουν ἔρθη πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Μοσχόπολι, στὴ Νύσσα. Αὐτὰ ὄλα μᾶς τὰ μαθαίνει ἓνα παλαιὸ βιβλίον—σημειωματάριον ὅπου τὰ εἶχε γράψει ὁ Χρήστος Μάννος—δὲν μᾶς λέει ὅμως ποιὰ ἦταν ἡ αἰτία ὄλων αὐτῶν τῶν μετακινήσεων. Νὰ ἦταν ἄραγε ἡ σκληρότης τῶν Τούρκων δεσποτῶν τοῦ Μελενίκου ἢ οἱ ἐπιδημίες ποῦ θέριζαν τότε πόλεις ὀλόκληρες;

Τὸ 1790 ὁ ἐντιμότατος κ. Χρήστος Μάννου, καθὼς τὸν ὀνομάζει τὸ κτηματολόγιον τοῦ Μελενίκου, ἔχει ἀποκτήσει πάλι σχετικὴ περιουσία. Οἱ σημειώσεις του μᾶς μαθαίνουν ὅτι τὸ σπίτι στὸ Μελένικο ἔχει «καλοκαιρινοὺς καὶ χειμερινοὺς ὀντάδες, αἰθούσας ἐκτεταμένους μὲ λαμπρὰς ζωγραφίας εἰς τοὺς τοίχους καὶ μεγάλα ὑπόγεια κελλάρια γιὰ κρασί, ἀμπάρια γιὰ ζαχαρέδες, τρία φρέατα, σταύλους καὶ κῆπον μεγάλον». Ὅτι ἔχει ἐπίσης δίπλα στὴ Μονὴ Ροζινοῦ «ἐξοχικὸν ὀσπίτιον εἰς ρωμαντικὸν τόπον μὲ δάση καὶ πηγὰς, ὅπου ἡ οἰκογένεια ἀπερνοῦσε

εὐχάριστα τὸ καλοκαίρι, μὲ μεγάλην ἄμπελον καὶ λαχανόκηπου ὅπου ἐφύτευσε αὐτὸς πρῶτος τὰ γεώμηλα τὰ ὅποια μετέφερε ὁμοῦ μὲ διάφορα σπάνια φυτὰ καὶ ἄνθη διὰ τὸν ὠραισμόν τοῦ κήπου ἀπὸ τὴν Βιέννην». Ἀπὸ τὸ κτηματολόγιον βλέπομε διφροντίζει καὶ συνεισφέρει διὰ τὴν Κοινότητα καὶ ὅτι εἶναι ἓνα τῶν προεστώτων.

Τὸ 1795 ἐγκαταλείπει τὸ Μελένικο καὶ ἐγκαθίσταται ὀριστικῶς στὴ Βιέννη. Μαζὶ του παίρνει, κειμήλια ἱερὰ, λίγο χῶμα Μακεδονικὸ καὶ τὸ οἰκόσημο ἀπὸ τὸ στασίδι τῆς οἰκογενειακῆς ἐκκλησιόσουλαι. Τὸν συνοδεύει ὁ δεῦτερος γιός, ὁ Ἐμμανουήλ ὁ πρῶτότοκος μένει στὸ Μελένικο. Σιγά - σιγά ὁ Χρῆστος Μάννου γίνεται πᾶμπλουτος στὴ νέα του πατρίδα, ἀλλὰ παρὰ τίς συμβουλές τοῦ φίλου του Σίνα δὲν ἐννοεῖ νὰ ἀγοράσῃ ἀκίνητα «στὸν ξένο τόπο». Θέλει μιὰ μέρα νὰ πάρῃ τὰ χρήματά του στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ποῦ προσδοκοῦν ὅλοι οἱ Ἕλληνες. Ἐν τῷ μεταξύ δὲν παύει καὶ ἀπὸ τὰ ξένα νὰ μεριμνᾷ διὰ τὴν Κοινότητα Μελενίκου. Ἀπὸ τὸ κτηματολόγιον καὶ διάφορα γράμματα ποῦ βρίσκονται στὸ ἀρχεῖον τῆς Καπέλλαι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βιέννης μαθαίνομε ὅτι ἔλαβε ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν καθίδρυσιν τοῦ «Συστήματος τοῦ Κοινοῦ», ὅτι φροντίζει διὰ τὴν τακτικὴν ἀποστολὴν τῶν τόκων διαφόρων κληροδοτημάτων εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Μελενίκου καὶ ὅτι παρακολουθεῖ ἀπὸ μακριὰ τὴν καλὴν τους λειτουργίαν.

Στὴ Βιέννη γίνεται ἐπίτροπος τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπιστάτης τῆς ἐκεῖ Κοινοῦ. Εἶναι φίλος καὶ γνωστός τῶν ἀδελφῶν Πούλιου, δίνει χρήματα γιὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ Ρήγα. Τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Φεραίου καὶ τῶν συντρόφων του τὸν ἀφήνει γιὰ καιρὸ κατὰκαρδὰ πληγωμένο.

Τὰ χρόνια περνοῦν καὶ ὁ Χρῆστος Μάννου ἔχει—σύμφωνα μὲ τίς παλαιᾶς σημειώσεις— ἓνα ἑκατομμύριον «μπαγκατσέτουλαι» στὴν κάσση του. Ἔρχονται ὁμοῦ οἱ Ναπολεόντιοι πόλεμοι καὶ ὁ Χρῆστος Μάννου κρατᾷε στὰ χέρια του δέσμες καὶ δέσμες ἄχρηστα χαρτονομίσματα. Παρὰ τὴν ἡλικίαν του ὁμοῦ, εἶναι πιά 74 ἐτῶν, δὲν χάνει τὸ θάρρος του. Ξαναρχίζει καὶ πάλι τὸ ἐμπόριον μὲ τὴ βοήθειαν τῶν δύο γιῶν του. Στὶς ἐλεύθερές του ὥρες ἀσχολεῖται καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα πράγματα. Ἔτσι ἐφευρίσκει καὶ ἓνα χημικὸ φάρμακον διὰ νὰ «διορθῶνει τὸ ταμβάκον καὶ λαμβάνει καὶ Καισαροβασιλικὸν προνόμιον εἰς τὴν ἐφεύρεσιν δι' ἧς πολλοὺς χρόνους προσεπορίζετο τῶν ἀναγκαίων». Τὸ 1820 ἐγκαθίσταται στὴ Βιέννη καὶ ὁ πρῶτότοκος γιός Ἄνα-

στάσιος. Ὀλίγους μῆνες προτοῦ πεθάνει ὁ Χρῆστος ἔρχεται στήν Αὐστρία ὁ ὀκταετής Κωνσταντῖνος, γιός τοῦ Ἀναστασίου. Καί ὁ ἐτοιμοθάνατος παππούς βάζει τόν μικρό νά ὀρκισθῆ πάνω στό χῶμα τὸ Μακεδονικό ὅτι θά μείνῃ πάντοτε καλός καί τίμιος Ἕλλην καί ὅτι θά δουλέψῃ πιστά γιά τὸ καλὸ τῆς Ἑλλάδος. Ὑστερα ὁ Χρῆστος Μάννος πεθαίνει εὐχαριστημένος γιὰ τὸ πρόφτασε ν' ἀκούσῃ τὸ σάλπισμα τοῦ 21, τὸ μήνυμα τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ ἔτος 1838 βρίσκει ὅλη τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀναστασίου Χρήστου Μάννου ἢ Χρηστομάννου (ὅπως τοὺς ἔλεγαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Χρήστου Μάννου) στήν Αὐστρία, εἶναι ἡ γυναίκα του, ἡ Αἰκατερίνη Ζάκχου, πού δὲν ἐννοεῖ καί στή Βιέννη ἀκόμα νά ἀποχωρισθῆ τὸ μελενικιώτικὸ τῆς ἔνδυμα, οὔτε ν' ἀλλάξῃ τὸ τυπικὸ κτένισμα τῆς Μακεδονίτισσας, καί τὰ ἄλλα δύο τοῦ ἀγόρια, ὁ Ἐμμανουὴλ καί ὁ Ἰωάννης.

Τὸ ἀρχοντικὸ στό Μελένικο μένει μόνο του. Ἀλλὰ ὄχι γιά πολὺ καιρό. Μιά ἄγρια νύχτα πλακώνουν Βούλγαροι κομιτατζήδες, καί ν, καταστρέφουν τὸ μισὸ Βαρόσι, τὴν παλαιότερη συνοικία. Καί τὸ σπίτι τῶν Μάννων γίνεται στάχτη.

Στὴ Βιέννη ὁ Ἀναστάσιος ἐξακολουθεῖ νά ἐργάζεται στὰ ἴχνη τοῦ πατρός. Γίνεται καί αὐτὸς ἐπιστάτης τῆς Κοινότητος καί γραμματεὺς ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Συνεχίζει τὴ φροντίδα καί ἐπιστασία διὰ τὰς ὑποθέσεις τοῦ Κοινοῦ Μελενίκου καί συμβάλλει εἰς ὅ,τι μπορεῖ νά βοηθήσῃ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ τρία τοῦ παιδιὰ μεγαλώνουν στή Βιέννη. Ὁ Κωνσταντῖνος, πού ἔχει γίνει ἓνα ὠραῖο παλληκάρι, εἶναι τὸ καμάρι τοῦ πατέρα του. Τὸν διακρίνει τὸ ἐνάρετον τοῦ χαρακτήρος, τὰ βαθεῖα πάτριωτικά καί θρησκευτικά του αἰσθήματα καί ἡ ἐγκυκλοπαιδική του μόρφωση. Μιλεῖ ἀπταιστώως τρεῖς ξένες γλώσσες, ἔχει τελειώσει τὴν ἐμπορικὴ σχολὴ καί σπουδάζει καί ζωγραφικὴ. Οἱ προσωπογραφίες τοῦ πατέρα του καί τῆς μητέρας του, πού ζωγράφησε τὸ 1839 καί πού ὑπάρχουν στήν οἰκογένεια, μαρτυροῦν πραγματικὸ τάλαντο. Τὸ 1839 παντρεύεται τὴ Μαρία Καζάζη, Ναυουσαία ἀπὸ πατέρα, Αὐστριακὴ ἀπὸ μητέρα. Ἀπὸ τὸν γάμον αὐτὸν ἀποκτᾶ ἕξ παιδιὰ. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος (γεν. 1841) καί ἡ Αἰκατερίνη Λασκαρίδου (γεν. 1842). Τὸ 1848 πεθαίνει ὁ πατέρας του, καί τὸν πενθεῖ ὅλο τὸ Μελένικο καί ὅλη ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότης τῆς Βιέννης.

Ἄναλαμβάνουν τώρα τὴν ἐμπορικὴ ἑταιρία τὰ τρία ἀδελφία, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Ἐμμανουήλ καὶ ὁ Ἰωάννης. Ἄλλὰ ὁ Κωνσταντῖνος δὲν κρατιέται πιά στὴν Αὐστρία. Θέλει νὰ ἔλθῃ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1853 ἔρχεται μόνος του, ἀγοράζει ἓνα οἰκόπεδο, γωνία Λυκαβητοῦ καὶ Ἀκαδημίας, ἐτοιμάζει τὰ σχέδια τῆς οἰκοδομῆς καὶ ἐπιστρέφει στὴ Βιέννη γιὰ νὰ φέρῃ τὴν οἰκογένειά του. Τὸ 1855 ἐγκαθίσταται ὀριστικῶς στὴν πρωτεύουσα τοῦ «Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος». Γεμάτος δράση, γίνεται μέλος ἀρωγὸ κάθε κινήσεως, κάθε Ἑταιρείας. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν τοῦ ἀρκεῖ. Θέλει νὰ βοηθήσῃ καὶ εἰς τὰ γενικώτερα ζητήματα, στὴ γενικώτερη ἀνάπτυξη τοῦ τόπου. Καὶ ἀποφασίζει, παρὰ τὶς συμβουλὲς τῶν ἀδελφῶν του, νὰ βάλῃ ὅλη του τὴν περιουσία σὲ ἐπιχείρηση «πολυφορειῶν» μὲ γραμμὲς πρὸς Νέο Φάληρο, Πειραιᾶ καὶ Ἐλευσίνα. Ἔτσι πέρασαν τέσσαρα εὐτυχισμένα χρόνια. Τὸ σπίτι του εἶναι ἀπ' τὰ πιὸ φιλόξενα τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἐδῶ περνοῦν εὐχάριστες βραδιὲς μὲ ἄλλες πολλὰς προσωπικότητες ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωίδης, ποὺ εἶναι στενοὶ φίλοι τοῦ Κωνσταντῖνου.

Ἄλλὰ δυστυχῶς ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν κακῆς ὑγείας, ὑπέφερε ἀπὸ ὀξείς ρευματισμοὺς καὶ μυοκαρδίτιδα. Τὸ 1859 ἄφησε ἓναν διαχειριστὴ στὴν ἐπιχείρηση καὶ πῆγε γιὰ θεραπεία στὴ Βιέννη. Τῷ 1861 πέθανε ἐκεῖ χωρὶς νὰ μπορέσῃ νὰ γυρίσῃ στὰς Ἀθήνας. Ὅταν ὁμως ἐπέστρεψε ἡ χήρα του μὲ τὰ ὄρφανά—ὁ μεγαλύτερος γιὸς ἦταν εἴκοσι καὶ ἡ μικρότερη κόρη πέντε ἐτῶν—βρέθηκε πρὸ καταστροφῆς. Ὁ πιστὸς διαχειριστὴς εἶχε καταχρασθῆ τὰ πάντα, οἱ Χρηστομάνοι βρέθηκαν στὸ δρόμο καὶ ἡ ἑταιρία βαρῶς χρεωμένη.

Παρὰ τὴ συμπάθεια ὅλης τῆς κοινωνίας, παρὰ τὴν προστασία αὐτοῦ τοῦ Βασιλέως, ὁ ὁποῖος πολὺ ἀγαποῦσε καὶ ἐκτιμοῦσε τὸν Κωνσταντῖνο, ποὺ ἀλήθεια ἦταν ἐκλεκτὴ φυσιογνωμία, ἡ θέσις τους ἦταν τραγικὴ. Γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ νὰ τελειώσῃ ὁ νεαρὸς Ἀναστάσιος τὶς σπουδὲς του στὴν Καρλσρούη, ἀναγκάσθηκε ἡ χήρα νὰ πουλήσῃ τὸ σπίτι, ποὺ εἶχαν κτίσει μὲ τόση χαρὰ, μὲ τόσες ἐλπίδες, καὶ νὰ καταφύγῃ σὲ ἓνα σπιτάκι στὴν Καλλιθέα.

Ὁ νεαρὸς Ἀναστάσιος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ πατέρας του εἶχε ἐμφυσήσει ἀληθινὰ χριστιανικὰ καὶ πατριωτικὰ αἰσθήματα, ἐπείγεται νὰ ἀποφοιτήσῃ γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν μητέρα του καὶ τ' ἀδελφία του. Καὶ αὐτὸς καὶ ἡ ἀδελφὴ του Αἰκατερίνη ἔτυχαν τῆς καλυτέρας καὶ Ἑλληνοπρεπεστέρας ἀνατροφῆς. Ἕλληνες διδά-

σκαλοι τοῦ Ἀναστασίου στήν Βιέννη ὑπῆρξαν ὁ Ἀλέξανδρος Κατακουζηνός, ὁ Ιατρός Θεσπιεύς, ὁ Ἐμμανουήλ Ἀθανασίου, ὁ Δεπάστας καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύριλλος Χαιρωνίδης. Παιδί ἀκόμη ὁ Ἀναστάσιος ὑπηρετοῦσε στή λειτουργία τῆς Καπέλλας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, διάβαζε τόν Ἀπόστολο καί ἔλεγε τὸ Πιστεύω. Μετά τῆ λειτουργία ὁμοῦς ἔτρεχε βιαστικά ν' ἀκούσῃ τὰ μαθήματα Φυσικῆς καί Χημείας τῶν καθηγητῶν Pisko καί Schrotter στὸ Πολυτεχνεῖο καί ὅταν γύριζε σπῖτι ἔκαιγε συνήθως τὰ χέρια του καί τὰ ἐπιπλα μὲ τὰ πειράματα ποῦ ἐπαναλάμβανε μόνος πλέον. Ἀφοῦ ἀρίστευσε στὶς τέσσερις πρῶτες τάξεις τοῦ Βιοτεχνικοῦ Γυμνασίου, κατῶρθωσε νὰ μὴν ἀκολουθήσῃ τὸ ἐμπορικὸ στάδιο ἀλλὰ νὰ σπουδάσῃ Χημεία. Ἐννατος μεταξὺ διακοσίων ἐνεγράφη πρῶτα εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Βιέννης. Κατόπιν μετέβη εἰς τὸ Γκόσσην καί τὸ Βερολίνο, ὕστερα εἰς τὴν Καρlsruhe καί τὴν Αἰδελβέργη, ὅπου ἔγινε μαθητῆς καί ἀργότερα βοηθὸς τῶν μεγάλων Bunsen καί Kirchhoff.

Ἄλλὰ ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς οἰκογενείας του ἐπέβαλλε εἰς τὸν νεαρὸν Χριστομάνον νὰ ἐξεύρῃ τὸ ταχύτερον ἐργασίαν. Ὁ Bunsen τὸν ἐσύστησε εἰς ἕνα ἐργοστάσιο χρωμάτων ἀνιλίνης στήν Φρανκφούρτη, καί ἀπὸ ἐκεῖ ἐκλήθη στὴ Μοσχα τῆς Ρωσίας νὰ διευθύνῃ τὸ χημεῖον μεγάλου ἐργοστασίου χημικῶν προϊόντων.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1862 καλεῖται ὑπὸ τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Ἐπαμεινώνδα Δεληγιώργη νὰ ἔλθῃ στὰς Ἀθήνας «ὅπως—ἔτσι ἔλεγε ἡ πρόσκλησις— συνδράμῃ τὴν Κυβέρνησιν εἰς τὸ Ἐθνικὸν ἔργον τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν».

Ὁ Ἀναστάσιος Χριστομάνος δὲν ἐδίστασε. Ἐγκατέλειψε βέβαια καί ἀσφαλῆ ἐπιστημονικά καί ὕλικά ὠφελήματα καί ἀνέλαβε μὲ μισθὸ 124 δραχμῶν τὴν διδασκαλία τῆς Φυσικῆς εἰς τὸ τότε ἐν τῇ οἰκίᾳ Λεβίδη ἐγκατεστημένον Ἐθνικὸν Διδασκαλεῖον.

Εἶναι μόλις 21 ἐτῶν. Ὑστερα ἀπὸ λίγο διαλύεται τὸ Ἐθνικὸν Διδασκαλεῖον, καί οἱ μαθηταὶ του διασπείρονται στὶς ἐπαρχίες.

Τὸ 1863 γίνεται Ὑφηγητῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καί ἀναλαμβάνει, ἄνευ μισθοῦ, τὴν τακτοποίησιν τῆς μεγάλης βιβλιοθήκης τοῦ φιλλέλληνος Thiersch. Συνάμα ἰδρύει μὲ δικά του ἑξοδα, 8.000 δραχμῆς περίπου, μικρὸ ἰδιωτικὸ Χημεῖον, τὸ ὁποῖον ἐγκαθιστᾷ σ' ἕνα ὑπόγειο τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐκτοτε δὲν σταματᾷ νὰ ἐργάζεται καί νὰ θριαμβεύῃ παρ' ὄλες τίς ἀντιδράσεις

ποῦ συναντοῦσε λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας του καὶ τῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ μετακλήσεώς του. "Ὅσοι τὸν φθονοῦσαν, καὶ δυστυχῶς εἶναι πολλοί, τὸν ὠνόμαζαν ἑτερόχθονα !

Θὰ εἶχα ἀνάγκη πολλῶν σελίδων διὰ νὰ ἀφηγηθῶ τὰς λεπτομερείας τοῦ τόσον πλουσίου εἰς δρᾶσιν βίου αὐτοῦ. Ἐδημιούργησε ἔργον κεφαλαιῶδες, τὴν Ἑλληνικὴ Ὀνοματοθεσίαν τῶν Χημικῶν Πράξεων καὶ Χημικῶν Οὐσιῶν, ἡ ὁποία ὡς τότε δὲν ὑπῆρχε καθόλου. Τὸ 1863 διορίζεται καθηγητῆς τῆς Φυσικῆς ἐπὶ τῆ Σχολῇ Τεχνῶν τοῦ Πολυτεχνείου, τὸ 1864 δημοσιεύει τὴν πρώτην ἐν Ἑλλάδι «Ἀναλυτικὴ Χημεία», διδάσκει ὅλη τὴ σειρά τῆς ἀνοργάνου καὶ ὀργανικῆς Χημείας, ἐκπονεῖ προγράμματα διδασκαλίας τῆς Χημείας διὰ τὰ γυμνάσια, καταρτίζει διὰ τὴν Σχολὴν Εὐελπίδων συλλογὴ ὀργάνων τῆς Φυσικῆς καὶ Χημείας, ἀναλύει κατ' ἐντολὴν τῆς Κυβερνήσεως τὰς σκωρίας καὶ ἐκβολάδας τοῦ Λαυρίου, ἐργαζόμενος τὸν χειμῶνα ἐπὶ μῆνας εἰς τὸ ὑπαιθρον καὶ ὑπὸ σκηνάς. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1866, ὅταν ἄρχισε ἡ δρᾶσις τοῦ ἠφαιστείου τῆς Σαντορίνης, μεταβαίνει ἐκεῖ ὡς μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς, καὶ τόσο θαυμάσιος εἶναι αἱ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον σταλεῖσαι ἐκθέσεις του ὥστε ἡ Κυβέρνησις, ἡ ὁποία ἀπὸ καιρὸ παρακολουθεῖ τὰς ἀποτριετίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον παραδόσεις του, τοῦ στέλνει τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1866 εἰς τὴν Σαντορίνην τὸν διορισμὸν του ὡς ἐκτάκτου καθηγητοῦ τῆς Γενικῆς Χημείας.

Μόνον μέλημά του εἶναι πλέον νὰ ἀνυψώσῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς Χημείας ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸ πρέπον ἐπίπεδον. Ἐπιτυγχάνει τὴν ἴδρυσιν τριῶν νέων χημικῶν ἐργαστηρίων, καὶ τέλος, τὸ 1877, ἱδρύεται σύμφωνα μὲ τὰ σχέδιά του τὸ μέγαλο Χημεῖον τῆς ὁδοῦ Σόλωνος. Ἐν τῷ μεταξύ δημοσιεύει πλείστας ὄσας ἐργασίας καὶ διατριβάς, 73 τὸν ἀριθμὸν, τὸ «Μέγα Ἐγχειρίδιον τῆς Χημείας», τὴν «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἀνόργανον καὶ Ὀργανικὴν Χημείαν» κλπ., ἀναλύει ὅλα σχεδὸν τὰ λαματικά νερά καὶ τὰ ὀρυκτὰ τῆς Ἑλλάδος λαμβάνει μέρος εἰς ὅλα τὰ διεθνή συνέδρια καὶ τέλος, τὸ 1883, ἀναλαμβάνει τὴν διοργάνωσιν καὶ ἐποπτείαν τοῦ δημοτικοῦ φωτισμοῦ.

Ἦταν θαυμάσιος δάσκαλος, ἕξοχος ρήτωρ καὶ, ὅταν μιλοῦσε περὶ θέματος ποῦ εἶχε σχέση μὲ τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, ἦταν τόσος ὁ ἐνθουσιασμὸς του ὥστε πάντοτε συνάρπαζε ἡ θερμὴ τῶν λόγων του. Ἦταν αὐστηρὸς ἀλλὰ καὶ δίκαιος. Οἱ φοιτηταὶ τὸν ἐλάτρευαν. Τὸ λαμπρότερον τεκμήριον τῆς ἀγάπης αὐτῆς εἶναι τὸ ἄγαλμα ποῦ τοῦ προσέφε-

ραν και ὁ λόγος ποὺ ἐξεφώνησε κατ' ἐντολὴν τῆς ἐπιτροπῆς τῶν φοιτητῶν ὁ Ν. Γερμανός, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1887, στὸν ἐορτασμό τῆς τριακονταετηρίδος τοῦ σεπτοῦ τοὺς καθηγητοῦ. Παρ' ὄλο ποὺ ὁ βίος του ὑπῆρξε μιὰ συνεχῆς πάλη, καί, καθὼς φαίνεται ἀπ' τὰ οἰκογενειακὰ γράμματα, δὲν ἐχάρισε εἰς τὸν ἑαυτὸν του οὔτε μιὰ στιγμή ἡσυχίας, δὲν ἔχασε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς τοῦ τὴν εὐθυμία του, δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ θέατρο καὶ διὰ τὴν καλλιτεχνία.

Ἦταν καὶ θαυμάσιος οἰκογενειάρχης. Μὲ τὸν μικρὸ του μισθὸ ὡς καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου ἔκτισε τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Φειδίου 6 καὶ ἐσπούδασε τὰ πέντε του παιδιά. Τὸ 1861 παντρεύθηκε τὴν Ἀθηναῖα Von Lindermayer, κόρη τοῦ σοφοῦ Βαυαροῦ ἰατροῦ τοῦ Βασιλέως Ὀθωνος καὶ τῆς Αἰκατερίνης Προκοπίου Μπενιζέλου, καὶ ἀπέκτησε γιουὺς τὸν Κωνσταντῖνο, τὸν Ἀντώνιο, τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν Μαξιμιλιανὸ καὶ μιὰ κόρη τὴν Μαρία - Ἀγγελική.

Ἄλλὰ ἡ μοῖρα τοῦ ἐπεφύλασσε πολλὰς πικρίας. Τὸ πρῶτο κτύπημα ἔρχεται ὅταν ὁ πρωτότοκος Κωνσταντῖνος παθαίνει, εἰς ἡλικίαν τριῶν ἐτῶν, σπονδυλίτιδα. Εἰς μάτην ἔτρεξαν οἱ ἀπελπισμένοι γονεῖς σὲ ὄλους τοὺς μεγάλους Εὐρωπαίους ἰατροὺς. Τὸ παιδί τοὺς ἔγινε καμπούρης. Βέβαια ἡ σταδιοδρομία τῶν δύο μεγαλυτέρων γιῶν, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσωμε πάρα κάτω, τὸν ἐγέμισε χαρὰ καὶ ὑπερηφάνεια—ἂν καὶ πολλὰς φορές τὸν ἐπύκρνε ὁ Κωνσταντῖνος.—Δυστυχῶς δὲν ἔζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἰδῆ ὅλη τὴ δόξα τῶν παιδιῶν του.

Τὸ δεύτερο πλῆγμα εἶναι ἡ ἀυξάνουσα βαρηκοΐα του καὶ ἡ κακὴ ὑγεία τῆς γυναίκος του. Τὸ τρίτο καὶ φοβερῶτερο εἶναι ἡ ἀνατίναξις τοῦ πολεμικοῦ πλοίου, στὸ ὁποῖον ὑπηρετεῖ ὁ γιός του Ἀλέξανδρος, ἕνα πεντάμορφο παλληκάρι ποὺ βρῖσκει ἔτσι τραγικὸ καὶ πρόωρο θάνατο.

Τὸ 1905 αἰσθάνεται ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος ὅτι τὸν ἐγκαταλείπουν αἱ δυνάμεις του. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἐσταμάτησε τὰς παραδόσεις του, δὲν ἐγκατέλειψε τοὺς ἀγαπημένους μαθητὰς του παρὰ ὀλίγες ἑβδομάδες πρὸ τοῦ θανάτου του. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1906 ἔπαυσε νὰ ζῆ ὁ σπάνιος αὐτὸς Ἕλληνας, ὁ ὁποῖος καὶ σήμερα ἀκόμη ζῆ στὴν ψυχὴ ὄσων τὸν ἐγνώρισαν.

Προτοῦ μιλήσω γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τὸν Ἀντώνιο, τὰ παιδιά τοῦ Ἀναστασίου, πρέπει νὰ ἀναφέρω τὴν ἀδελφὴ του, τὴν Αἰκατερίνη Λασκαρίδου.

Στὴν Ἑλλάδα ἦλθε εἰς ἡλικίαν δεκατριῶν ἐτῶν. Ἦταν εὐ-

φουεστάτη, είχε πολλή κρίση, λογική και σοβαρότητα, ήταν δὲ καὶ ὠραιότατη. Ἀπὸ διάφορα γράμματά της φαίνεται ὅτι πράγματι ἦταν ἡ χαρὰ τῶν γονέων της στὶς εὐτυχησμένες ἡμέρες καὶ τὸ στήριγμα καὶ ἡ παρηγοριά τους στὶς δύσκολες στιγμές. Τὸ 1858 παντρεύεται τὸν πλούσιον εὐπατρίδη Λ. Λασκαρίδη καί, παρ' ὄλο πού γρήγορα ἀποκτᾷ δική της οἰκογένεια, δὲν παύει νὰ εἶναι ἀφωσιωμένη κόρη. Καὶ αὐτή, ὅπως καὶ ὁ ἀδελφός της, ἔχει βαθιὲς χριστιανικὲς παραδόσεις καὶ πατριωτικὰ αἰσθήματα, εἶναι γεμάτη δράση καὶ ἐνεργητικότητα, θέλει νὰ ἐργασθῆ διὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ μπορεῖ ἀλήθεια νὰ πῆ κανεὶς ὅτι τὸ ἔργον της ὑπῆρξε σπουδαῖο.

Τὸ 1864, εἴκοσι δύο ἔτων, ἰδρύει τὸ Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον, μοναδικὸ ἀνά τὸν Ἑλληνισμόν. Ὑστερα ἀπὸ ἐπισταμένη μελέτη στὸ ἐξωτερικὸ εἰσάγει διὰ πρώτη φορά στὴν Ἑλλάδα τὸ Φροεβελιανὸ σύστημα, διὰ τὴ διάδοσὴ τοῦ ὁποῦοι ξοδεύει καὶ ὅλη της τὴν περιουσία, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ἄγνωστη ὡς τότε διὰ τὰ κορίτσια γυμναστικὴ. Τὸ 1887 ἀναγκάζεται, διὰ λόγους οἰκογενειακοὺς, νὰ διαλύσῃ τὸ Παρθεναγωγεῖον καὶ νὰ ἀφοσιωθῆ στὴν ἀνατροφή τῶν δύο πιδὸ μικρῶν παιδιῶν της, τῆς σύγχρονης μας ἐξόχου ζωγράφου Σοφίας Λασκαρίδου καὶ τῆς εὐεργέτιδος τῶν τυφλῶν τῆς Ἑλλάδος Εἰρήνης Λασκαρίδου.

Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 τὴν ἠλεκτρίζει. Ἰδρύει δύο ἐργαστήρια ἀπόρων γυναικῶν στὶς μεγάλες αἴθουσες τῶν Δημοτικῶν Θεάτρων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καὶ δύο Λαϊκὰ Νηπιαγωγεῖα στὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ διὰ τὰ παιδιά τῶν προσφύγων. Ἰδρύει ἐπίσης τὸ Διδασκαλεῖον τῶν Νηπιαγωγῶν μὲ πρότυπον νηπιακὸν κήπον ὡς καὶ γυμναστικὲς σχολὲς θηλέων. Εἰς ὅλα αὐτὰ ἔχει ἀμέριστον τὴν ὑποστήριξιν καὶ ἐκτίμησιν τῆς ἀειμνήστου Βασιλίσσης Ὀλγας. Τέλος τὸ 1912 δημιουργεῖ τὸ Ἀνώτερον Παρθεναγωγεῖον εἰς Ἀθήνας καὶ τὸ Ἐθνικὸν Νηπιτροφεῖον πρὸς πρακτικὴ ἐξάσκηση τῶν παιδονόμων καὶ νηπιαγωγῶν. Καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ μοχθῆ μέχρι τῆς ἡμέρας ὅπου, τὸ 1916, ὑποκύπτει στὴν ἰδία τρομερὴ ἀσθένεια στὴν ὁποῖαν ὑπέκυψε καὶ ὁ μέγας της ἀδελφός Ἀναστάσιος.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀναστασίου Χρηστομάνος γεννήθηκε τὸ 1867 στὰς Ἀθήνας ἕως τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας του εἶναι ἓνα χαριτωμένο, εὐφύεστατο καὶ ὑγιέστατο παιδάκι. Ἐξοφνα μιά μέρα ἀπὸ ἀπροσεξία τῆς παραμάνας πέφτει ἀπὸ μιά μαρμάρην σκάλα. Τὸ παιδί κλαίει φρικτὰ, μοιάζει νὰ ἔχη κτυπήσει στὴν σπονδυλικὴ στήλη ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες εἰ-

ναι καλά. 'Αλίμονο! "Υστερα από μερικούς μήνες αρχίζει νά παρουσιάζεται μιὰ ἐλαφρά κύφωσις. 'Αλλόφρονες οἱ γονεῖς ἀρχίζουν νά ζητᾶν τίς συμβουλές τῶν πῶ γνωστῶν ἰατρῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, 'Αλλὰ ἡ ἰατρικὴ δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ προοδευμένη, κανεὶς δὲν ξέρει ποιά εἶναι ἡ σωστὴ θεραπεία μιᾶς σπονδυλίτιδος. Διότι αἰτία εἶναι ἡ φυματίωσις, τὸ πέσιμο ἢ ἀφορμῆ. Καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τότε ἡ τυραννία τοῦ Κώστα Χρηστομάνου, διπλῆ τυραννία, σωματικὴ καὶ ψυχικὴ.

Βάζουν τοῦ παιδιοῦ σιδερένιους κορσέδες, τὸ κρεμᾶν ἀπὸ τὸ λαιμὸ, ἀπὸ τὰ χέρια. "Άλλος ἰατρὸς τὸ περπατάει, ἄλλος τὸ πλαγιάζει. "Άλλος λέει ἐκεῖνο, ἄλλος λέει τὸ ἄλλο. Καὶ τὸ δυστυχισμένο πλάσμα ὅσο πηγαίνει καὶ ἀδυνατίζει, χλωμιαίνει, πικραίνεται καὶ καμπουριάζει περισσότερο. "Άχ! πόσο πικραίνεται!

Βλέπει τὰ ἄλλα παιδιά νά τρέχουν, νά πηδοῦν, νά παλεύουν καὶ αὐτὸς πρέπει νά μένει ἀκίνητος στὴν καρέκλα. 'Η ἀπὸ τότε τρομερὰ ἀνεπτυγμένη καλαισθησία τοῦ ὑποφέρει ἀπὸ τὴν ἀσχημιὰ τοῦ κορμιοῦ του. Καὶ στὰ καστανὰ βελούδινα μάτια τοῦ καθρεπτίζεται ὁλος ὁ πόνος τῆς πληγωμένης παιδιάστικης ψυχῆς του.

Τὰ χρόνια περνοῦν, ὁ Κώστας μεγαλώνει καὶ ὅσο περισσότερο φαίνεται ἡ σωματικὴ του βλάβη τόσο περισσότερο ἀκτινοβολεῖ τὸ πνεῦμα του. 'Αλλὰ πότε-πότε διαφαίνεται στὶς ὀμιλίες του ὁ πόνος τῆς ψυχῆς του, ἡ πικρία του. 'Ο Κώστας γίνεται εἴρων. Τελειώνει λαμπρὰ τίς γυμνασιακὰς του σπουδὰς καὶ τὸ 1884 ἐγγράφεται, παρὰ τὴ θέλησὴ του, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ πατέρα του, στὴν 'Ιατρικὴ Σχολὴ 'Αθηνῶν. Δὲν ἀντέχει ὁμῶς στὶς σκληρὰς αὐτὰς σπουδὰς. Τὴν πρώτη φορὰ πού ἀντικρίζει τὸ μακάβριο θέαμα τοῦ νεκροτομείου πέφτει λιπόθυμος. 'Επεμβαίνει τότε ἡ μητέρα, τῆς ὁποίας τὸ πῶ ἀγαπημένο παιδί εἶναι ὁ Κώστας, καὶ πείθεται ὁ πατέρας νά τοῦ ἐπιτρέψῃ νά σπουδάσῃ φιλολογία, πρῶτα στὰς 'Αθήνας καὶ ὕστερα στὴν Αὐστρία.

Τὸ 1887 φιλοξενεῖται ὁ Κώστας στὴ Βιέννη ἀπὸ τὸν μεγάλο θεῖο 'Ιωάννη. 'Απὸ τὰ γράμματα πού ἀνταλλάσσουν ὁ Κώστας μὲ τὸν 'Αντώνιο βλέπομε ἀπὸ τότε καὶ στοὺς δύο τὴν ἀκλόνητην θέλησιν νά κάνουν κάτι σπουδαῖο στὴ ζωὴ τους, νά δοξάσουν καὶ πάλι τὸ ὄνομα τῶν Χρηστομάνων, νά δώσουν νέα αἴγλη στὸ παλαιὸ ἐκεῖνο κομματάκι σίδηρο μὲ τὸ οἰκόσημο πού πῆρε μαζί του ἀπὸ τὴν ἐκκλησοῦλα ὁ πρόγονος καὶ πού

είναι σήμερα από τὰ πολυτιμότερα πράγματα τοῦ νεαροῦ Κωνσταντίνου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ πῶς θετικὸς Ἀντώνιος ἢ Τώνης, δῖωκ τὸν ἔλεγαν στὸ σπῖτι, κοροϊδεύει λιγάκι τὸν ὄνειροπαρμένο Κώστα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὄλο του τὸν βίον ἀκολούθησε πιστὰ τὸ ῥητὸ τῆς οἰκογενείας: «Σὺν Θεῷ Ἀγίῳ».

Ὁ Κώστας ἔχει τὴν μανία τῆς ἱστορίας, τῆς ἐραλδικῆς καὶ τῶν ἱστορικῶν γενεαλογιῶν. Εἰς ἡλικίαν δέκα ἑννέα ἐτῶν δημοσιεύει τὴν πρώτην του ἐργασίαν, «Τὸ γένος Λίμπονα», καὶ τὸ 1888 ἐκλέγεται στὴ Βιέννη πανηγυρικῶς μέλος τῆς «Καισαροβασιλικῆς Ἐραλδικῆς Ἐταιρείας ὁ Ἀετός», ἡ ὁποία δημοσιεύει τὴν δευτέραν ἐργασίαν του, «Δυτικὰ γένη εἰς τὴν Ἀνατολήν.» μελέτην ἔχουσαν σχέσιν μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν Σταυροφοριῶν. Ταυτόχρονα φοιτᾷ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, ἐργάζεται εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον τῶν Αὐστριακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν καὶ μελετᾷ στὶς βιβλιοθηκὰς. Ἀλλὰ ἡ ὑγεία του εἶναι κακὴ, οἱ ἰατροὶ ἐξοκολουθοῦν νὰ τὸν τυραννοῦν μὲ μηχανήματα καὶ γύψους, κρεμάσματα καὶ τεντώματα. Τὸ 1888 στέλνει ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος καὶ τὴν ὑπόλοιπὴν οἰκογένειαν στὴ Βιέννη, ἀφ' ἑνὸς γιὰ νὰ σπουδάσῃ ὁ ἤδη φοιτητὴς τῆς ἰατρικῆς Τώνης καὶ ἀφ' ἑτέρου κυρίως, γιὰ νὰ μὴν εἶναι χωρὶς τὴν ἀγάπην καὶ περιποίησιν τῆς μητέρας του καὶ τῶν ἀδελφῶν του «ὁ καημένος ὁ Κώστας».

Τὸ τί χρηματικὰς θυσίας καὶ στενοχώριαν ἀπαιτοῦσε τὸ γεγονός αὐτὸ μὴ μπορεῖ νὰ καταλάβῃ κανεὶς μόνον ἂν διαβάσῃ τίς ἑκατοντάδες οἰκογενειακὰ γράμματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀλλὰ ἡ θυσία δὲν εἶναι ματαία. Ὁ Κώστας καὶ ὁ Τώνης θριαμβεύουν κάθε χρόνον στὶς ἐξετάσεις καὶ ὅλη ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότης τῆς Βιέννης εἶναι ὑπερήφανη διὰ τοὺς δύο νεαροὺς Χρηστομάνους.

Τὸ 1890 μένουσιν πάλιν μόνοι τοὺς στὴ Βιέννη, οἱ ἄλλοι γυρίζουσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ζωὴ τους εἶναι πιά μελέτη, μελέτη, καὶ πάλιν μελέτη. Ἡ μόνη τους διασκέδασις εἶναι καμμιὰ κυριακάτικη ἐκδρομὴ, τὸ θέατρο καὶ οἱ συναυλίαι. Τὰ ἔξοδα γι' αὐτὰ τὰ πράγματα τὰ οἰκονομοῦν ἀπὸ τὸ βραδινὸν τους, διὰ νὰ μὴν ἐπιβαρύνουν περισσότερο τὸν τόσο ταλαιπωρημένον πατέρα τους.

Καὶ τότε συμβαίνει ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Κωνσταντίνου κάτι τὸ ἀπροσδόκητον, τὸ ἀπίστευτον.

Μιὰ μέρα κτυπάει ἡ μοῖρα στὴ πόρταν τῆς ταπεινῆς του καμαρούλας. Εἶναι ἓνα μήνυμα τοῦ συγγενοῦς καὶ φίλου Δούμπα πού τοὺς παραγγέλλει νὰ παρουσιασθῇ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀδελ-

φοός Χρηστομάνου στὸν Αὐλάρχη τῆς Αὐτοκρατείας τῆς Αὐστρίας Ἐλισάβετ, ἡ ὁποία ζητεῖ δάσκαλο τῶν Νεοελληνικῶν. Ὑστερα ἀπὸ σχετικὸ διαπληκτισμὸ — τὰ ἔχουν χαμένα καὶ οἱ δύο—ἀποφασίζεται ὅτι θὰ πάη ὁ Τῶνης. Ἀλλὰ αὐτὸς δὲν ἔρχεται σὲ τέτοια, ἄλλωστε δὲν ἔχει ὄρεξη ν' ἀφίση τὸ μέλλον του, τὴν σταδιοδρομίαν του, τὴν ἰατρικὴν του ποὺ ἀγαπᾷ μὲ πάθος, γιὰ τέτοια ἐφήμερα, ἃς εἶναι καὶ καταπληκτικὰ μεγαλεῖα. Καὶ ἔτσι στὴν πρώτη κιόλας παρουσίαση τοῦ κατορθῶναι νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Αὐτοκρατείας γιὰ τὸν «τόσο ἐξυπνο ἀδελφὸ», ὥστε Ἐκείνη, ποὺ εἶναι εὐφροσύνη καὶ ἀντιλαμβάνεται πόσο ἀγωνιᾷ ὁ Τῶνης νὰ ξανασυναντηθῇ μὲ τὰ βιβλία του, τοῦ λέγει νὰ ἔλθῃ τὴν ἄλλη φορὰ ὁ Κώστας.

Καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἡμέραν ἀλλάζει ἡ ζωὴ τοῦ Κωνσταντίνου Χρηστομάνου. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς κατορθῶναι ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ταξειδία μὲ τὴν Ἐλισάβετ νὰ τελειώσῃ τὴν διδακτορικὴν του διατριβὴν καὶ νὰ ὀνομασθῇ διδάκτωρ τὸ 1891 στὸ Innsbruck.

Ὑστερα συμβαίνουν παράξεναν πράγματα τὰ ὁποία δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ παρά μόνον ἴσως ἐάν δὲν λησμονήσῃ οὔτε πρὸς στιγμὴν τὴν πάθησίν του, τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἡ γεμάτη ὠραιότητα, φῶς, ποίηση, μουσικὴ καὶ ἀγάπη ἦταν φυλακισμένη σ' ἓνα ἀδύναμον, ἄσχημον, ταλαιπωρημένον κορμί. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι, ἀφοῦ ἔζησε στὸ περιβάλλον αὐτῆς τῆς τόσο γοητευτικῆς γυναίκας, ποὺ ἦταν συνάμα καὶ ἡ παντοδύναμη Αὐτοκράτειρα τῆς Αὐστρουγγρίας, ὅταν ἐπὶ τέλους τὸν περιέβαλε ἡ ὁμορφίαν καὶ ἡ πολυτέλειαν ποὺ ἀνέκαθεν διψοῦσε ἡ ψυχὴ του, ποὺ αἰσθανόταν ὅτι τοῦ χρειαζόταν στὴ ζωὴ καὶ σκέφθηκε ὅτι αὐτὰ ὅλα θὰ ἔσβηναν, θὰ τελείωναν μιὰ μέραν καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ξαναγυρίσῃ στὶς ἀσχημίες καὶ τὶς θλίψεις τοῦ καθημερινοῦ βίου—ὅτι τότε ζήτησε ἡ ψυχὴ του ἄλλοῦ διέξοδον, ἄλλοῦ σωτηρία.

Ἐνα ὥραϊον πρῶν μαθαίνει ὁ ἐμβρόντητος καὶ κατάκαρδαν κτυπημένος πατέρας ὅτι ὁ γιὸς του ἀλλαξοπίστησε, ἐγίνε καθολικὸς καὶ πάει νὰ γίνῃ καλόγηρος στὴ μονὴ τοῦ Μόντε-Κασσίνο. Βέβαιαν, σάν πατέρας τὸν συγχώρεσε ἀργότεραν, δὲν τὸ λησμόνησε ὅμως ποτέ.

Μόλις ἔφθασε ἡ τρομερὴ εἶδησις ἔστειλαν λυτοὺς καὶ δεμένους νὰ γλυτώσουν τὸν Κώστα ἀπ' τὸ μοναστήρι τοῦλάχιστον—ἀλλὰ αὐτὸς ἔμενε ἀνένδοτος. Καὶ τότε ἐπεμβαίνει ἡ Ἐλισάβετ. Τὸν ξανακαλεῖ στὴν ὑπηρεσίαν της καὶ... ὁ Κώστας

ὕπακούει. Τὴν συνοδεύει στὴν Οὐγγαρία, ἀργότερα ταξιδεύουν στὴ Ἀλγερία, στὴ Μαδέρα καὶ στὸ Γιβραλτάρ.

Κάποτε ὁμως τελειώνει καὶ τὸ ταξίδι αὐτὸ καὶ ὁ Κώστας πρέπει νὰ σκεφθῆ τὸ μέλλον του. Διορίζεται μέλος στὸ Αὐστριακὸν Ἰνστιτούτον Ἱστορικῶν Σπουδῶν στὴ Ρώμη καὶ τὸ 1895 καθηγητὴς τῆς Νεοελληνικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης καὶ τὸ Ἰνστιτούτον Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν. Τὸ 1896 δημοσιεύει γερμανικὰ «τὸ Ἀχιλλεῖον τῆς Κέρκυρας» τὸ 1898 μιὰ συλλογὴ ποιημάτων, τὰ «Ὀρφικά Τραγούδια», καὶ ἓνα δράμα, ἡ «Φαῖα Γυναίκα». Συνάμα δημοσιεύει καὶ διάφορες ἐπιφυλλίδες ἱστορικοῦ περιεχομένου εἰς τὸν τύπο τῆς Βιέννης.

Τὸ 1898 κτυπάει χερί τρελλοῦ φονιά τὴν Αὐτοκράτειρα. Ὅταν τὸ μαθαίνει ὁ Κώστας, ποῦ βρίσκεται μὲ ἄδεια στὰς Ἀθήνας, σωριάζεται στὸ πάτωμα. Στὴν κηδεῖα τῆς βρέθηκε ἀπάνω στὸ φέρετρό τῆς μιὰ μικρὴ ταπεινὴ δέσμη ἀπὸ ὀλόδροσους μενεξέδες. Ὑστάτη προσφορὰ ἀγάπης! Κι' ὕστερα βγῆκε ἀπὸ τὴν πονεμένη του ψυχὴ ἓνα τραγοῦδι, ἓνας ὕμνος γεμάτος λατρεία καὶ θλίψι: «Τὸ Βιβλίον τῆς Αὐτοκρατείας Ἐλισάβετ» ποῦ δημοσιεύθηκε γερμανικὰ τὸ 1899.

Ἄλλὰ ὁ Κώστας εἶναι πολὺ ἄρρωστος πιά, σωματικὰ καὶ ψυχικὰ. Ἔχει συνεχῶς δέκατα, διαταραχὴς τῆς καρδιάς, τῶν νεφρῶν καὶ τῶν ἐντέρων. Παρατεῖται ἀπὸ τίς δυὸ τοῦ θέσεις καὶ τρέχει νὰ κρῦψη τὴν πληγωμένη τού καρδιά στὴν πατρίδα του.

Τὸ πνεῦμα του ὁμως, ἡ φυσικὴ του ἀνησυχία δέν τὸν ἀφήνουν νὰ ἡρεμήσῃ. Τὸ 1901 συγκαλεῖ τοὺς Κωστή Παλαμᾶ, Δ. Κακλαμάνο, Λάμπρο Πορφύρα, Παῦλο Νιρβάνο, Γ. Στρατήγη, Δ. Καμπούρογλου, Γρ. Ξενόπουλο καὶ Γ. Βλαχογιάννη εἰς τὴν «Ἱερὰν κόγχην» τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου καὶ ἐκεῖ «ἐνώπιον τῶν ἐδωλίων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἐργήσαν ὑπὸ τοὺς φθόγγους ὑπερτάτης τραγικῆς φρίκης, ἐνώπιον τοῦ ἐσβεσμένου βωμοῦ ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἀνέθορε τὸ ἀσύλληπτον κάλλος τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος» ἐρμηνεύει τὸν πόθο του, τὸ ὄνειρό του νὰ ἴδῃ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλληνικῆς Σκηνῆς.

Καὶ γίνεται ἔτσι ὁ πρωτοπόρος καὶ θεμελιωτὴς τοῦ νεωτέρου θεάτρου στὴν Ἑλλάδα. Ἄλλὰ εἶναι ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ὄχι ἐπιχειρηματίας. Καὶ ἡ Νέα Σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ μέρες δόξας γνωρίζει τὴν κατάπτωσιν, τὸν χλευασμὸ τοῦ κοινοῦ, τὴ μαύρη φτώχεια.

Ὁ Κώστας ἀγωνίζεται. Ἀρχίζει μὲ τὸ θιασο περιοδεῖες

στην ἐπαρχία καὶ στο ἐξωτερικό, στήν Πάτρα, στήν Ἀλεξάνδρεια, στήν Κωνσταντινούπολη. Γίνεται χίλια κομμάτια. Θέλει νά τὰ κἀνῃ ὅλα μόνος του. Νά τὰ φροντίσῃ ὅλα ὁ ἴδιος. Ἔτσι, ἐπιβλέποντας τὴν φόρτωση τῶν σκηρικῶν σ' ἓνα πλοῖο, τὸν κτυπᾷ ὁ γερανὸς καὶ τὸν ρίχνει στο ἀμπάρι. Αὐτὴ εἶναι ἡ χαριστική βολὴ γιὰ τὴν καρδιά του ἡ ὁποία ἀπὸ καιρὸ, λόγω τῆς κωφώσεως, ἔχει μετατοπισθῆ καὶ δὲν ἐργάζεται πιά κανονικά.

«Τὰ Τρία Φιλιά» τοῦ δίνουν ἀκόμη μιὰ χαρὰ μὲ τὴ λαμπρὴ ἐπιτυχία τους, καὶ τὸ τελευταῖο του δημιούργημα, «Ἡ Κερένια Κούκλα», εἶναι τὸ κύκνειο ἄσμα του.

Καὶ μιὰ μέρα ἀκούστηκε νά σιγοψιθυρίζῃ : «Τὸ 1911 θὰ πεθάνω». Καὶ ἀλήθεια ἔκλεισαν τὸ χρόνον ἐκεῖνο τὰ βελουδένια μάτια ποῦ εἶχαν μαγεύσει τὸν κόσμον τόσο ὥστε νά τὸν βλέπουν ψηλὸ καὶ ὠραῖο, σώπασε ἡ σιγανὴ φωνὴ ποῦ ἔλεγε τόσα καὶ τόσα : ὄνειρα, ποιήματα, σχέδια ἐμπνευσμένα, εὐφυολογήματα, κακίες καὶ πειράγματα.

Τὸ πέρασμά του στο κόσμον αὐτὸν ἦταν σύντομο, ἄφησε ὅμως ἀνάμνηση βαθιά. Ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν δὲν τὸν ξέχασαν, καὶ πολλὲς φορὲς βλέπω καὶ σήμερον ἀκόμη μάτια νά βουρκώσουν ὅταν μιλοῦν γι' αὐτόν.

Ὁ δεῦτερος γιὸς τοῦ Ἀναστασίου Χρηστομάνου εἶναι ὁ Ἀντώνιος. Ἀπὸ τὰ γράμματα ποῦ στέλνει ἀπ' τὴ Βιέννη στοὺς γονεῖς του ἀκτινοβολεῖ, ἀπὸ τότε, ἡ ἀδαμάντινη ψυχὴ του. Δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καλύτερος γιὸς καὶ ἀδελφός, καλύτερος οἰκογενειάρχης καὶ πατέρας, πολίτης πλέον ἐνάρετος, μεγαλύτερη ψυχὴ.

Ὅταν τὸ 1891 μένει καταμόναχος στὴ μικρὴ καμάρουλα στὴ Βιέννη—ὁ Κώστας καθὼς εἶδαμε ἔφυγε ἀπὸ κοντά του—ρίχνεται μὲ φανατισμὸ στὴ μελέτη. Καὶ κάθε χρόνος, κάθε ἐξέτασις στέφουν τὸ νεανικὸ του μέτωπο μὲ νέες δάφνες. Τὸ 1892, στὶς καλοκαιρινὲς παύσεις, κάνει μὲ τίς οἰκονομίες του καὶ ἓνα μικρὸ δῶρον τοῦ πατέρα του, ἓνα ταξίδι στὴ Γερμανία, ἐπισκέπτεται σὲ κάθε πόλιν τίς κλινικὲς καὶ καταλήγει στήν Ἀϊδελβέργη ὅπου, ἀντὶ νά ἀναπαυθῆ, ἐργάζεται ὡς ἄμισθος βοηθὸς στο Πανεπιστημιακὸ Νοσοκομεῖο, ὕστερον διορίζεται διὰ τὸν καιρὸ τῶν διακοπῶν ἀναπληρωτὴς τοῦ δημοτικοῦ ἰατροῦ στο Seckenheim.

Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποῦ ὁ Κώστας πικραίνει τόσο τοὺς γονεῖς του, ὁ Τῶνης προσπαθεῖ νά μὴν τοὺς δώσῃ αὐτὸς παρὰ μό-

νον χαρά και εὐτυχία, τοὺς σκέπτεται συνεχῶς, ζῆ μόνον γι' αὐτούς.

Τὸ 1894 τελειώνει τὸ Πανεπιστήμιο πρῶτος μεταξὺ ὄλων τῶν φοιτητῶν και δέχεται τὰ συγχαρητήρια τοῦ Αὐτοκράτορος. Στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης ὑπῆρχε τὸ ἔθιμο νὰ δίδεται ἀπ' τὸν Αὐτοκράτορα στὸν κατ' ἔτος ἀριστεύοντα ὡς βραβεῖον ἕνα δακτυλίδι μ' ἕνα μπριλλιάντι. Ἀλλὰ ἔπρεπε ὁ ἀριστοῦχος νὰ εἶναι Αὐστριακὸς ὑπήκοος. Ἔτσι δὲν τὸ ἔλαβε ὁ Τῶνης, ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτὸς ἦταν ὁ πρῶτος δὲν τὸ πῆρε και κανεὶς ἄλλος. Για νὰ τὸν ἀποζημιώσῃ ὁμοῦς ὁ Αὐτοκράτωρ τὸν ἐκάλεσε νὰ τὸν συγχαρῆ προσωπικῶς.

Φοιτητῆς ἀκόμη ἔχει διορισθῆ ὑποβοηθὸς και κατόπιν ἔμμισθος βοηθὸς τοῦ μεγάλου ὀφθαλμομολόγου Fuchs. Μαζὶ μὲ τὸν φίλο του Strössner ἀνακαλύπτουν τὰς μυϊκὰς ἀτρακτοειδεῖς ἴνας, ὄργανα τῆς μυϊκῆς αἰσθήσεως. Τὸ 1895 ὑποβάλλει τὴν λαμπρὰ διδακτορικὴ του διατριβὴ και ἀνακηρύσσεται διδάκτωρ. Ὁ μεγάλος παθολόγος Nothnagel προσπάθησε νὰ τὸν κρατήσῃ στὴ Βιέννη και τοῦ προσφέρει τὴν θέση τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς Πανεπιστημιακῆς Παθολογικῆς Κλινικῆς. Ἀλλὰ ὁ Ἀντώνιος δὲν ἔχει λησμενήσει τὸν ὄρκο τοῦ προγόνου, τὴν ἀγάπη και τὴν πίστη πρὸς τὴν πατρίδα. Θέλει νὰ ἐκτελέσῃ τὰ στρατιωτικὰ του καθήκοντα, ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα και κατατάσσεται ἀπλοῦς στρατιώτης στὰς ἐνόπλους δυνάμεις τῆς χώρας του. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα αὐτὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ Μικρασιατικοῦ πολέμου μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ ὅτι σπάνια φόρεσε πολιτικά.

Δὲν ἔπαυσε ἐργαζόμενος και θυσιαζόμενος «ὕπερ Πίστewος και Πατρίδος», διότι τὸ ὅτι ἐπέστρεψε, ἐγκαταλείπων τόσο λαμπρὸ μέλλον στὴν πρωτεύουσα τῆς κραταιᾶς Αὐστρουγγαρίας, ἦταν ἤδη ὑπερτάτη θυσία.

Τὸ 1897, ἀνθυπίατρος πλέον, λαμβάνει μέρος στὸν πόλεμο. Περιποιεῖται τοὺς στρατιώτας μὲ αὐταπάρνησιν ὥσπου ἀρρωσταίνει βαριὰ και ὁ ἴδιος. Μετὰ τὴν ἀνάρρωση του διορίζεται ἐπιμελητῆς τοῦ Χημικοῦ και Μικροβιολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, και τὸ 1898 ἐπιμελητῆς τοῦ Παθολογικοῦ Τμήματος. Τὸ ἴδιον ἔτος ἀνακηρύσσεται και ὑφηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐκτοτε, μέχρι τῆς ἡμέρας ποὺ πικραμένος διὰ τὴν συμπεριφορὰ τῆς διοικήσεως τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» παραιτεῖται ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Παθολογικοῦ Τμήματος στὴν ὁποία εἶχε διορισθῆ τὸ 1907, γίνεται ὁ «Εὐαγγελισμὸς» τὸ φυτώριον τῶν νέων Ιατρῶν, και ἡ ἀνακούφισις και σωτηρία τῶν

πασχόντων. Ὁ «Εὐαγγελισμός» ἔδοξάσθη μόνον καὶ ἀποκλειστικῶς χάρις εἰς τὸν Χρηστομάνον καὶ τὸν Μαρίνον Γερουλάνον, τὸν μέγαν αὐτὸν καὶ ἄφθαστο μέχρι σήμερα Ἑλληνα χειροῦργο. Οἱ φοιτηταὶ καὶ οἱ ἰατροὶ συνωθοῦνται εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ Χρηστομάνου, καὶ ἄπειροι εἶναι οἱ ἰατροὶ οἱ ὅποιοι χρωστοῦν ὅ,τι γνωρίζουν εἰς τὰ φημισμένα ἐκεῖνα μαθήματα ποῦ γίνονται σ' ἓνα ἀπλὸ ὑπόγειο τοῦ Νοσοκομείου, ἐξωπλισμένο μόνον μ' ἓνα μαῦρο πίνακα. Ἄλλ' ὅταν ἐδίδασκε ὁ Χρηστομάνος, τὸ ἀπλὸ αὐτὸ ὑπόγειο γινόταν Αὐλὰ τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ πλημμύριζε τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης, ἡ λατρεία καὶ ἡ πίστις στὴν ἀποστολὴ τοῦ ἱατροῦ, ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄρρωστο. Καὶ ὅταν πλησίαζε ὁ Χρηστομάνος τοὺς ἀσθενεῖς τοῦ ἀνθίξε στὰ χεῖλη καὶ τοῦ πιὸ βαριὰ πάσχοντος τὸ χαμόγελο τῆς ἐλπίδας, ἔλαμπε στὰ μάτια τοῦ ἡ ἐμπιστοσύνη γιὰ τὸν ἀγαπημένο του ἱατρό. Καὶ ὁ Ἄντωνιος, ὁ σοβαρὸς καὶ ἀμίλητος κατὰ τίς ἄλλες ὥρες, γινόταν σχεδὸν τρυφερός, χαϊδευτικός, ἐνῶ τὸ διαπεραστικὸ ἱατρικὸ του μάτι ἔθετε ἀλάνθαστα τὴ διάγνωσιν.

Ἄλλὰ ὁ φθόνος εἶναι ἀσθένεια ποῦ δὲν θεραπεύεται καὶ ἀπὸ τὸν καλύτερο κλινικὸ. Ἔτσι ἐπίκραναν πολλοὶ τὸν Ἄντωνιο Χρηστομάνο, ὅχι μόνον στὸν «Εὐαγγελισμό» ἀλλὰ καὶ στὸ Πανεπιστήμιον, τοῦ ὁποῦ διετέλεσε καθηγητῆς τῆς Πειραματικῆς Παθολογίας, καὶ ἀργότερα καὶ στὴν πολιτικὴ. Βέβαια σήμερα ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἐκοπίασαν ἀδίκως, διότι ὁ μὲν Χρηστομάνος ἔχει μείνει, στὴ μνήμη τῶν Ἑλλήνων ὡς παράδειγμα ἐπιστήμονος καὶ ἀνθρώπου, αὐτοὺς δὲ δὲν τοὺς ἐνθυμεῖται κανεὶς εἰμὴ μόνον διότι ἐπίκραναν μιά τόσο εὐγενικὴ ὑπαρξή. Ἡ ἀδικία ποῦ τοῦ ἔγινε στὸ Πανεπιστήμιον, νὰ παραγνωρισθῆ δηλαδὴ ἀπὸ σκοποῦ ἡ κλινικὴ του ἰδιοφυΐα, εἶχε πολὺ γενικώτερο ὀλέθριον ἀποτέλεσμα: τὴν ἀνεπαρκῆ ἐκπαίδευσιν παθολόγων ἱατρῶν, οἱ ὅποιοι ἐστερήθησαν ἔτσι ἓναν μέγαν κ' ἐμπνευσμένο δάσκαλον.

Κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ δημοσιεύει διαφόρους ἐργασίας, ἀνακαλύπτει τὴν φυσιολογικὴν ἀντιπερισταλτικὴν κίνησιν τῶν ἐντέρων, ἐρευνᾷ καὶ θέτει τὰς βάσεις τῆς παθογενείας τῆς αἱματοσφαιρινουρίας, ἀνακαλύπτει διὰ πρώτη φορά στὴν Ἑλλάδα τὸ Καλα-Αζαρ, ἐρευνᾷ τὴν ἀνταλλαγὴν τῆς ὕλης καὶ δημοσιεύει τὰ ἀποτελέσματα παλαιότερων πειραμάτων περὶ τῶν προϊόντων τοῦ πυοκυανιοῦχου βακτηριδίου. Στὰ πειράματα αὐτὰ ἀνεῦρε ὠρισμένα φυράματα, εὐρημα σπουδαιότατον, τὸ ὅποιον ὅμως ἠγνόησε καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος διότι τότε ἡ ἐπιστὴμὴ δὲν εἶχε ἀκόμη

καταλάβει τὴ σημασίαν τους. Συγγράφει πραγματείας περὶ τῆς ἐπιδημικῆς μηνιγγιτιδὸς καὶ σειρὰν ἄλλων ἐργασιῶν τὶς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ ἀναφέρωμε ἔδω. Τὸ μεγαλύτερον ἔργον τοῦ ὁμοῦ, ἡ Γενικὴ Παθολογία, ἔμεινε χειρόγραφον καὶ δὲν δημοσιεύθη ποτέ.

Στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους διευθύνει νοσοκομεῖα καὶ ὑγειονομικὰς ὑπηρεσίας στὶς προκεχωρημένους γραμμὰς. Καὶ ἐνῶ διατάσσει τοὺς βοηθοὺς του, «τὰ καημένα τὰ παιδιὰ» ὅπως τοὺς ἔλεγε, νὰ πᾶν νὰ κοιμηθοῦν, μένει ὁ ἴδιος ἄγρυπνος ἐκτελῶν χρεῖα ἰατροῦ ὑπηρεσίας. Δὲν ἐννοεῖ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρώτην γραμμὴν παρὰ ὅταν ἀρρωσταίνει ἀπὸ ἐξανθηματικὸν τύφον. Τὸ 1915 λαμβάνει μέρος στὰς ἐπιστρατεύσεις ὡς Ἀρχίατρος καὶ διευθύνει ὡς ἀνώτερος ὑγειονομικὸς ἐπιθεωρητὴς τὰ νοσοκομεῖα Θεσσαλονίκης. Καὶ ὄχι μόνον ἐξετάζει τὸν κάθε στρατιώτη, ὄχι μόνον ξέρει τὴν ἀσθένειαν καὶ τὸν καημὸ τοῦ καθενός, ἀλλὰ τὰ βράδεια, ὅταν φεύγουν οἱ ἄλλοι, κάθεται μόνος του καὶ φροντίζει διὰ τὴν τροφήν καὶ τὴν νοσηλείαν τῶν βαρύτερα πασχόντων. Διότι διὰ τὸν Χρηστομάνον δὲν ἔχει σημασίαν ποῖος εἶναι ὁ ἀσθενής. Μὲ τὴν ἴδιαν ἀφοσίωσιν ξενυχτᾷ στὸ προσκέφαλον τοῦ ἀειμνήστου Βασιλέως Κωνσταντίνου, μὲ τὴν ἴδιαν ἀγάπην προσπαθεῖ ν' ἀνακουφίσῃ τὸν πόνον οἰουδῆποτε ἀρρώστου. Γι' αὐτὸ καὶ συρρέουν ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον οἱ ἀρρωστοὶ εἰς τὸ γραφεῖον τῆς ὁδοῦ Φειδίου. Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, τὴν Μικρὰ Ἀσίαν, τὴν Παλαιστίνην, τὴν Βουλγαρίαν, καὶ τὴν Ἀμερικὴν ἀκόμη, ἐρχονται οἱ ἀσθενεῖς νὰ τοὺς ἐξετάσῃ ὁ μέγας κλινικός.

Τὸ 1920 γίνεται βουλευτὴς Σερρών. Τὸ 1921. ὀνομάζεται Ἀνώτερος Γενικός Ἀρχίατρος καὶ διορίζεται σύμβουλος παθολόγος ὄλων τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιᾷ στρατιωτικῶν νοσοκομείων, καὶ τὸ 1922 πηγαίνει εἰς τὴν Μικρὰ Ἀσίαν. Ἀργότερα λαμβάνει μέρος εἰς τὴν τότε Κυβέρνησιν Κροκιδᾶ, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν παραιτεῖται διαμαρτυρούμενος ἐπισήμως διὰ τὴν ἐγκληματικὴν ἐκτέλεσιν τῶν "ΕΞ.

Ὅταν ὁμοῦ ἐπέρχεται ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ, ὅταν πλημμυρίζει ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τοὺς δυστυχισμένους πρόσφυγας, ὅταν ἀρχίζουν νὰ μαίνωνται οἱ ἐπιδημίες τύφου καὶ χολέρας, ὁ Ἀντώνιος παραβλέπει τὶς κομματικὰς διαφορὰς καὶ, σκεπτόμενος μόνον τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκον, ἐπωμίζεται τὸ βαρύτερον ἔργον τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ Ὑγιεινῆς. Ἀγωνίζεται ἐναντίον τοῦ θανάτου καὶ τὸν νικᾷ.

Ἀλλὰ τί νὰ πρωτοαναφέρωμε; Τὸ ἔργον τοῦ ὡς μέλος τῆς

μεγάλης Ἐπιτροπῆς Οἰκονομιῶν, τὰς ἀγορεύσεις του εἰς τὴν Βουλὴν, τὰ ἄρθρα του ἐπὶ διαφόρων ζητημάτων, τὰς μονογραφίας ἐπὶ γεωργικῶν καὶ πλουτοπαραγωγικῶν προβλημάτων τῆς χώρας; Ἡ ἐργασία του εἶναι τόσον μεγάλη καὶ ποικίλη ὥστε μόνον μὲ τὴν τοῦ Humboldt ἢ Helmholtz μπορεῖ νὰ συγκριθῇ.

Μιά μέρα τὸ 1924 αἰσθάνεται πόνον στὴν σκωληκοειδίῃ ἀπόφυση. Παρὰ τὶς συμβουλές τοῦ φίλου του Γερουλάνου νὰ μείνῃ ἀκίνητος στὸ κρεβάτι, πηγαίνει στὸν Πειραιᾶ ὅπου τὸν περιμένει ἓνας πτωχὸς ἀσθενὴς ἐργάτης. Τὸ ἴδιο βράδυ μετακομίζεται ὁ Χρηστομάνος μὲ ρῆξη τῆς σκωληκοειδίτιδος στὴν κλινικὴ Γερουλάνου—θῦμα καὶ πάλι τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἄρρωστο.

Τὸ 1925 ἰδρύει τὴν Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε καὶ ὁ κύριος χρηματοδότης. Τὸ κολοσσιαῖο αὐτὸ ἔργο τὸ ὁποῖον διελύθη μὲ τὸν θάνατό του, δημιούργησε νυκτερινές σχολές στὶς παραμεθόριες κοινότητες, λαϊκὲς σχολές, σχολικοὺς κήπους ἐκτάσεως δύο ἑκατομμυρίων τετραγωνικῶν μέτρων καὶ δώδεκα σχολικοὺς κινηματογράφους. Τὰ τελευταῖα του σχέδια διὰ τὴν ἴδρυσιν οἰκοκυρικῶν καὶ τεχνικῶν σχολῶν διὰ νέους καὶ νέας καὶ τὴν σύμπηξιν συλλόγων τῶν «Φίλων τοῦ Χωριοῦ», διὰ τῶν ὁποίων ἀπέβλεπε νὰ διαμορφώσῃ τὰ ἀκατάρτιστα χωριά τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει, δὲν πρόφθασε νὰ τὰ παρακολουθήσῃ στὴν ἐφαρμογῇ. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἀναγνωρίσασα τὸ μεγαλειώδες αὐτὸ ἔργον, ἀπένειμε στὴ Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία τὸ μετάλλιον τῆς Ἀκαδημίας.

Εἶναι Πρόεδρος τῆς Ἀντιφυματικῆς Ἐταιρείας, μέλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, Ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Συλλόγου Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, καὶ ὡς Πρόεδρος τοῦ Ἰατρικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν ἀνυψώνει τὸ ἐπίπεδόν του καὶ ἰδρύει καὶ τὸ Ἰατρικὸν Ἐντευκτήριον. Τέλος ἰδρύει τὸν Φαρμακευτικὸν Σύλλογον «Σπέες», ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς εὐδοκίμησε μόνον ἐφ' ὅσον τὸν περιφρουροῦσε ἡ ἄγρυπνη φροντίδα του. Τὸ 1928 ἐπανεκλέγεται βουλευτὴς Σερρῶν καὶ συμμετέχει, πιστεύσας εἰς τὸ ἀναγγελθὲν νέον πρόγραμμα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, εἰς τὴν Κυβέρνησιν Βενιζέλου ὡς Ὑπουργὸς Συγκοινωνίας. Ἀκόμῃ ἐνθυμοῦνται οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Ὑπουργείου αὐτοῦ τὸ ἄτεγκτον καὶ δίκαιον τῆς διοικήσεώς του, τὴν ἀμείλικτον ἀυστηρότητα ἀπέναντι ὄλων ἀνεξαιρέτως εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων των, τὴν εὐσυνείδητη περιφρούρηση τῶν συμφερόντων τοῦ Κράτους. Ὑπάρχουν ἅπειρα ἀνέκδοτα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ποὺ μαρτυροῦν φανερά γιὰ ὅλα αὐτά. Ἐπὶ τῆς ὑπουργίας του ἔγινε ἡ θεμελιώ-

σις τῶν ἔργων τοῦ φράγματος Μαραθῶνος καὶ ἡ ἔναρξις ἐκτελέσεως τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων τῶν πεδιάδων Σερρῶν καὶ Δράμας.

Τὸ 1929, λόγῳ διαφορᾶς ἀντιλήψεων μετὰ τὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως διὰ τὴν σύμβασιν τῆς ὁδοποιίας τὴν ὁποίαν ὁ Χρηστομάνος θεωροῦσε ἀσύμφορον διὰ τὰ δημόσια συμφέροντα, παραιτεῖται τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας, ὅμως τῇ ἐπιμονῇ τοῦ Βενιζέλου δέχεται ἀργότερα τὸ Ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς, Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως, ὅπου μέχρι σήμερον τὸν ἐνθουμοῦνται μεθυσμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνη οἱ παλαιότεροι ὑπάλληλοι. Πεισθεῖς ἀπὸ πολλοὺς Ἀθηναίους ἐπιθυμοῦντας χρηστὴν διοίκησιν δέχεται νὰ θέσῃ ὑποψηφιότητα ὡς Δήμαρχος. Θορυβηθέντα τὰ κόμματα τορπιλλίζουν τὴν ἐκλογήν, ἀποτυγχάνει ὁ Χρηστομάνος καὶ ἐκλέγεται ὁ Μερκούρης!

Αὐτὴ εἶναι ἐν συντομίᾳ ἡ δημοσία πλευρὰ τῆς ζωῆς τοῦ Ἀντωνίου Χρηστομάνου.

Τὸ 1900 ἐνυμφεύθη τὴν Ἑλένη Χατζηαργύρη, νέαν ὡραίαν, πλουσίαν καὶ ἐξ ἀρίστης οἰκογενείας. Τὸ 1901 ἀποκτᾷ τὸ πρῶτότοκό του παιδί, τὸν Ἀναστάσιο. Ὁ μικρὸς γίνεται τὸ καμάρι τοῦ παπποῦ καὶ τῆς γιαγιάς, ἡ χαρὰ καὶ ἡ ὑπερηφάνεια τῶν γονέων. Ἀργότερα τὸν θαυμάζει καὶ τὸν βλέπει ὡς Ἴνδαλμα ἡ μικρὴ του ἀδελφὴ ποὺ γεννιέται τὸ 1910. Ὁ Ἀντώνιος ἐργάζεται νυχθημερόν. Στάς ἕξ τὸ πρῶν φεύγει γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον ἢ τὸ Ὑπουργεῖον, συνεδριάζει, συσκέπτεται, δημιουργεῖ, ἐξετάζει ἀσθενεῖς, ἐπιθεωρεῖ τίς ὑπηρεσίας εἰς τίς ἐπαρχίας, ταλαιπωρεῖται καὶ κουράζεται. Κάποτε σὲ μιὰ πλημμύρα τῆς πεδιάδος Σερρῶν, ὅταν κανεὶς δὲν ἐπιχειροῦσε νὰ τὴν διασχίσῃ διότι ὑπῆρχε φόβος νὰ πνιγῇ, πέρασε μέσα ἀπὸ τὰ νερά, γιὰ νὰ ἐπισκεφθῇ ἓνα ἀποκλεισμένο χωριό, μόνος ὁ Χρηστομάνος σκαρφαλωμένος στὸ τενεκεδένιον καροτσάκι ἐνὸς τολμηροῦ γαλατᾶ.

Ἡ μόνη διασκέδασή του, ὅταν ἀργὰ τὸ βράδυ γύριζε, ἦταν ἡ συλλογὴ τοῦ τῶν νομισμάτων, τὴν ὁποία καὶ ἐχάρισε μαζί μετὰ τὴν βιβλιοθήκην του καὶ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου εἰς τὸ Κράτος, ἡ συλλογὴ τῶν γραμματοσοσῆμων του καὶ ἡ μουσικὴ. Νομίζω, ὅτι τὸν βλέπω ἀκόμη σ' ἓνα μικροσκοπικὸ καμαράκι, «τὸ καταφύγιόν του» καθὼς ἔλεγε, στὸ ὁποῖον ὑπῆρχαν δπλα, ἐργαλεῖα, σκαπάνες καὶ σπόροι γιὰ τοὺς σχολικοὺς κήπους, βιβλία, λεξικά, ἔγγραφα καὶ χίλια μύρια ἄλλα πράγματα, νὰ ἐξετάζῃ προσεκτικὰ μιὰ καινούργια ἀπόκτηση, ἓνα νόμισμα ἢ ἓνα γραμματόσημο. Ἡ, ὅταν ἦταν πιὸ εὐδιάθετος, νὰ παίξῃ στὴν πια-

νόλα δλα τὰ ἀγαπημένα κομμάτια πού τοῦ θύμιζαν τὰ νεανικά του χρόνια. "Οπερες ἀκουσμένες στη Βιέννη, κονσέρτα τοῦ Beethoven, Nocturnes τοῦ Chopin καί τόσα ἄλλα. Ἡ ἐγκυκλοπαιδική του μόρφωση ἦταν κάτι τὸ τρομακτικό. Δὲν νομίζω νὰ ὑπῆρχε θέμα στὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἐγκύψει. Ἀγαποῦσε πολὺ τὴ ζωγραφικὴ καὶ βοήθοῦσε, ὅπου μποροῦσε, τοὺς Ἑλληνας ζωγράφους. Μιά μεγάλη τοῦ ἀδυναμία ἦταν καὶ ἡ Γεωπονία, ἡ ἀγάπη τῆς γῆς, τοῦ πρασίνου. Γι' αὐτὸ ἀντὶ ὅπως τόσοι ἄλλοι νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν μεγάλη του περιουσία, τὴν ὁποία ἐσχημάτισε ἀλήθεια μὲ τὸν ἰδρῶτα τοῦ προσώπου του, εἰς τὸ ἐξωτερικό, ἀγόρασε ἐδῶ μεγάλα κτήματα στὰ ὁποῖα, ὅταν πῆγαινε τὸ Πάσχα ἢ σὲ ἄλλες γιορτές, περνοῦσε ὄρες φυτεύοντας καὶ κλαδεύοντας δένδρα καὶ ποτίζοντας μόνος του τὸν λαχανόκηπο. Μιά ἀπὸ τίς μεγάλες λύπες τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ ἀπαλλοτριώσεις καὶ ἡ ἀπώλεια καὶ ἐνὸς ἄλλου μεγάλου μέρους τῆς περιουσίας του τὴν ὁποῖαν, πιστεύων εἰς τὸ Κράτος, εἶχε τοποθετήσει εἰς ἑλληνικά χρεώγραφα.

Ὡς σύζυγος καὶ πατέρας ἦταν ὑπόδειγμα οἰκογενειάρχου καὶ φῶτεινὸ παράδειγμα γιὰ τὰ παιδιά του.

Τὸ 1930 ἀρρωσταίνει μὲ συμπτώματα πλευρίτιδος. Μόνον ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή κάνει τὴ διάγνωση ποιά εἶναι ἡ ἀσθένειά του. Κανεῖς δὲν θέλησε νὰ πιστέψῃ μιὰ τόσο φρικτὴ πρόγνωση. Ἀλιμονο! Καὶ αὐτὴ τὴ φορά, ὅπως πάντοτε, ἡ διάγνωσις του ἦταν σωστή. Ὑστερα ἀπὸ τρία ἔτη ἀφαντάστων πόνων καὶ βασάνων καὶ ἰδίως ψυχικῆς τυραννίας, γιατί εἶχε ἀκριβῆ ἐπίγνωση τῆς καταστάσεώς του, ἀπέθανε ὁ Ἀντώνιος Χρηστομάνος τὸ 1933.

Μέχρι τῆς τελευταίας του πνοῆς δὲν τὸν ἐγκατέλειψε ἡ ὀξυδέρκεια, ἡ διαύγεια τοῦ πνεύματος καὶ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ δημόσια πράγματα. Μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς σχεδὸν ὑπαγόρευε ἄρθρα γιὰ τίς ἐφημερίδες, ἔδινε ὁδηγίες γιὰ τὴν Μακεδονικὴ Ἐταιρία, τὴν ἑταιρεία «Σπές».

Ὅταν τὸ πρῶτὸ τῆς 23 Ἀπριλίου 1933 ἔμαθε ἡ Ἑλλάς τὸν θάνατό του, κάτι σὰν ἓνα ῥίγος πέρασε στὴν ἀτμόσφαιρα. Ὁ Χρηστομάνος δὲν εἶναι πιά.

Καὶ τὴν ἡμέρα τῆς κηδείας του ἐμαύρισαν ἀπὸ κόσμον οἱ δρόμοι γύρω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο Καρύτση. Ὅχι μόνον ἀπὸ ἐπισήμους, πολιτικούς, ἰατροὺς καὶ γνωστούς, ἀλλὰ ἀπὸ κοσμάκη, ἀπὸ λαὸ πού τὸν ἐκλαιγε ἀληθινά. Καὶ μέσα στὸ πλῆθος αὐτὸ ἄκουγε κανεῖς συνεχῶς νὰ λέῃ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον:

Ἐμένα μου ἔσωσε τὸ παιδί μου, ἐμένα τὴ γυναίκα μου, ἐμένα τὴ μητέρα μου, τὸν πατέρα μου, καὶ τὰ δάκρυα ποῦ πλημμύριζαν τὰ μάτια τοῦ κόσμου αὐτοῦ ἦταν ἡ καλύτερη ἀνταμοιβή, ὁ μεγαλύτερος φόρος τιμῆς στὸν μέγαν αὐτὸν Ἄνδρα.

Ἄλλὰ καὶ σήμερα ἀκόμη ὅπου ἀκουσθῆ τὸ ὄνομά του, καὶ στὰ πιὸ μακρινὰ χωριά τῆς Ἑλλάδος, πάντοτε θὰ βρεθῆ κάποιος ποῦ νὰ τὸν θυμᾶται μὲ θαυμασμό καὶ εὐγνωμοσύνη, καὶ ἡ ἀνάμνησίς του περιβάλλεται σάν ἀπὸ φωτοστέφανο. Θὰ ἤθελα ἔδω νὰ ἀντιγράψω τὰ ὄσα ἔγραψε τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του ἕνας πιστός του συνεργάτης :

«Καθῆκον σεβασμοῦ, ἐκτιμήσεως καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος μεγάλου Ἑλλήνος Ἀντωνίου Χρηστομάνου μοὶ ἐπιβάλλει νὰ χαράξω τὰς ὀλίγας ταύτας γραμμάς ἐπὶ τῇ ὁδυνῆσιν ἀπωλείας του.

«Ὁ Ἀντώνιος Χρηστομάνος, φύσις ἐκλεκτὴ καὶ προνομιούχος, ἐδικαίωσε δι' ὅλης τῆς πολυσυνθέτου δράσεώς του τὰς παραδόσεις τῆς οἰκογενείας του, τὰς ἀξιώσεις τῆς κοινωνίας καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πατρίδος.

«Ὡς ἐπιστήμων ἐδόξασε, ἐλάμπρυνε καὶ προήγαγε τὴν θείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐπιστήμην. Μόρφωσις τεραστία, ὀρθολογισμὸς καταπλήσων καὶ πείρα ἀδιάκοπος ἀνέδειξαν αὐτὸν ἐπὶ 30ετίαν τὸν μεγαλειότερον κλινικὸν τῆς Νοτιανατολικῆς Εὐρώπης.

«Ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Κράτους ἐφρούρησε κατὰ τρόπον παροικιώδη τὰ δημόσια συμφέροντα.

«Ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ λαοῦ ἐπροστάτευσε εἴπερ τις καὶ ἄλλος τὰ συμφέροντα τῶν ἐντολέων καὶ τῆς κοινωνίας.

«Ὡς πολίτης καὶ κοινωνικὸς ἄνθρωπος δὲν ἄφησε ἀκτίνα ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως εἰς ἣν νὰ μὴ πρωτοστατήσῃ μετὰ θεληματικότητος ἀκαταδαμάστου.

«Ἐξεπλήρωσε συνελόντ' εἰπεῖν τὸν ἀνθρώπινον προορισμόν του κατὰ πᾶσαν πληρότητα, ἀποβλέψας, κατὰ τὸν Κικέρωνα, εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῆς δικαιολογίας τῆς δημιουργίας διὰ τῆς ἐπιδιώξεως τῆς ἀρετῆς μετὰ δόξης καὶ τῆς δόξης μετ' ἀρετῆς.

«Ὡς εἰσόδημα τῆς ἀρετῆς ταύτης ἦτο τὸ πάνδημον πένθος ἐπὶ τῷ θανάτῳ του καὶ ἡ παλλαϊκὴ ἀναγνώρισις τῆς ἀπωλείας ἐνὸς γίγαντος τῆς ἐπιστήμης, τιτάνος τῆς σκέψεως καὶ ὀγκολίθου ἐργατικότητος, ἀκεραιότητος καὶ εὐθύτητος. Καὶ μία εὐχὴ ἐξέρχεται ἀπὸ πᾶσαν ἑλληνικὴν καρδίαν :

«Εἶθε ἡ Ἑλληνικὴ γῆ νὰ γεννᾷ συχνότερα Χρηστομάνους».

Σήμερον πλέον υπάρχει μόνον ἓνας Χρηστομάνος. Ὁ Ἀναστάσιος Ἀντωνίου Χρηστομάνος. Ὁ νεώτερος Ἀναστάσιος ἐκκληρονόμησε τὴν ἐπιστημονικὴν ἰδιοφυῖα καὶ τοῦ παπποῦ καὶ τοῦ πατρός. Ἀπὸ παιδί ἀσχολεῖται μὲ μανία μὲ πειράματα, καὶ πολλὰς φορὰς βυθίστηκε τὸ σπῆτι τῆς ὁδοῦ Φειδίου τὶς νυκτερινὰς ὥρες στὸ σκοτάδι διότι, καθὼς φώναζαν κατατρομαγμένοι πάντα οἱ ὑπηρετές, «ὁ κύριος Τασάκος ἔκαψε πάλι τὶς ἀσφάλειες». Καὶ ἀλήθεια εἶχαν δίκην νὰ τρομάζουν, γιατί ἀπὸ τὸ ὑπόγειο ὅπου πειραματίζεται ὁ νεαρὸς Χρηστομάνος ἀκούγονται κρότοι ποὺ μοιάζουν μὲ ἐκρήξεις ἐνῶ ἀπὸ τὸ ντουλαπάκι μὲ τὶς ἀσφάλειες βγαίνει πυκνὸς καπνός.

Ὑστερα ἀπὸ λαμπρὰς γυμνασιακὰς σπουδὰς ὁ Ἀναστάσιος ἐγγράφεται, παρὰ τὴν κλίση τοῦ πρὸς τὴν Χημείαν ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ πατέρα του, στὴ Ἱατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Τὸ 1919, δέκα ὀκτῶ ἐτῶν, γίνεται ἔμμισθος δεικτὴς ὑποβοηθὸς τοῦ Ἀνατομικοῦ Ἀθηνῶν καὶ ἔμμισθος ὑποβοηθὸς τῆς Γενικῆς Φυσιολογίας. Τὸ 1920 μεταγράφεται στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ζυρίχης ὅπου φοιτητὴς ἀκόμη, πρᾶγμα πρωτοφανὲς γιὰ τὴν Ἑλβετία, διορίζεται, ξένος αὐτός, ἀναπληρωτὴς τοῦ ἐπιμελητοῦ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φυσιολογίας W. Hess. Ἀργότερα ἐξακολουθεῖ τὶς σπουδὰς του εἰς Ἀϊδελβέργην καὶ Βερολίνο, ὅπου καὶ ἀνακηρύσσεται τὸ 1926 διδάκτωρ τῆς Ἱατρικῆς. Εἶναι πραγματικὸς γιὸς τοῦ πατέρα του, καὶ οἱ καθηγηταὶ καὶ συνεργάται του τὸν ἐκτιμοῦν καὶ τὸν ἀγαποῦν.

Ὅταν ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει νὰ ἐξασκῆ τὸ ἱατρικὸν ἐπάγγελμα. Ἀλλὰ ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα ὑπερῆκε. Ἀδιαφορεῖ διὰ τὰ κολοσσιαῖα ὕλικά ὠφελήματα, τῆς ἔτοιμης πελατείας ποὺ τὴν τραβάει σάν μαγνήτης τὸ ὄνομα Χρηστομάνου, καὶ ἀφοσιώνεται στὴν Βιολογικὴ Χημεία. Τὸ 1933 γίνεται Ὑφηγητὴς τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, καὶ τὸ θέμα τοῦ ἐναρκτηρίου λόγου του εἶναι «Περὶ τῆς βιοχημείας τοῦ Καρκίνου».

Τὸ 1939, κατόπιν τῶν κανονισμένων ἀσκήσεων καὶ μαθημάτων τόσο στὴν Εὐρώπην ὅσο καὶ ἐδῶ, δίδει τὰς ἐπί πτυχίῳ ἐξετάσεις εἰς τὴν Χημείαν καὶ λαμβάνει τὸν βαθμὸν ἄριστα.

Καὶ τώρα δυστυχῶς ἐπεμβαίνει, ὅπως τόσο συχνὰ στὴν Ἑλλάδα, ἡ πολιτικὴ. Ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος, ἀναγνωρισμένος λαμπρὸς ἐπιστήμων, ποῦ τόσο νέος ἔχει ἤδη ἐπιτύχει τόσα πολλὰ, ποῦ εἶναι γεμάτος δράση καὶ ζωὴ, ποῦ ἔχει στίς φλέβες του τὴν πανεπιστημιακὴν παράδοσιν, παραγκωνίζεται μὲ πολιτι-

κές μηχανογραφίες από την τακτική έδρα της Βιολογικής Χημείας, παρά τις διαμαρτυρίες της πλειοψηφίας των καθηγητών της Ίατρικής Σχολής.

Ἄλλ' ὁ νεώτερος Χρηστομάνος εἶναι ἀντάξιος ἀπόγονος ἀξίων προγόνων. Παρά τὴν πικρία καὶ τὴν ἀπαγοήτευση πού αἰσθάνεται, δὲν παύει νὰ ἐργάζεται διὰ τὴν ἐπιστήμη. Μὲ χίλιες θυσίες καὶ δαπάνες, παρά τις στερήσεις καὶ κακουχίες τῆς Κατοχῆς, διαμορφώνει σὲ μιὰ ἄκρη τῆς αὐλῆς τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ ἓνα ἐργαστήριον. Καὶ ἐκεῖ βγαίνουν ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη λαμπρὴ μελέτη καὶ ἐργασίες, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἀναφέρονται εἰς τὰ διεθνή συγγράματα. Μεταξὺ τῶν 41 ἐργασιῶν τοῦ ἠρωτεύουσα θέση κατέχει ἡ δίτομος «Βιολογικὴ Χημεία». Εἶναι δὲ ἡ πρώτη φορά πού δημοσιεύεται Βιολογικὴ Χημεία στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1947 ἐκλέγεται παμψηφεί ἑκτακτὸς καθηγητῆς τῆς Βιολογικῆς Χημείας.

Καὶ ἡ ἔρευνα ἐξακολουθεῖ. Νύχτες ὀλόκληρες φέγγει τὸ φῶς στὸ μικρὸ ἐργαστήριον. Νύχτες μακριὰς γράφει, σκυμμένος, τὰ ἀποτελέσματα τῶν πειραμάτων του. Γύρω του εἶναι οἱ εἰκόνας τῶν προγόνων. Τὸ βλέμμα τους θωπεύει μὲ ὑπερηφάνεια τὸ σκυμμένο κεφάλι τοῦ ἀπογόνου. Τηρεῖ καὶ αὐτὸς τὸν ὄρκο τοῦ Χρήστου Μάννου—εἶναι καὶ αὐτὸς πραγματικὸς Χρηστομάνος.

25 - 6 - 1953

Λ. ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΥ — ΚΑΛΙΝΣΚΗ